

ПРОБЛЕМА ОСВІТИ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СИСТЕМІ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті здійснено аналіз педагогічної системи як наукового феномену, схарактеризовано авторську педагогічну систему В. Сухомлинського як сукупність взаємозалежних засобів, методів і процесів, необхідних для створення організованого й цілеспрямованого педагогічного впливу на формування особистості із заданими якостями. Доведено, що основою педагогічної системи Василя Сухомлинського є індивідуальний підхід до дитини, духовне багатство, педагогічна культура і такт учителя. Обґрунтовано теоретичні погляди і практичну діяльність видатного педагога, складові його педагогічної системи, зокрема ідеї та принципи організації навчання й виховання дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: педагогічна система, діти з особливими потребами, педагогічна система В. Сухомлинського.

В статье осуществлен анализ педагогической системы как научного феномена, охарактеризована авторская педагогическая система В. Сухомлинского как совокупность взаимосвязанных средств, методов и процессов, необходимых для создания организованного, целенаправленного педагогического влияния на формирование личности с заданными качествами. Доказано, что основой педагогической системы Василия Сухомлинского является индивидуальный подход к ребенку, духовное богатство, педагогическая культура и такт учителя. Обоснованы теоретические взгляды и практическая деятельность выдающегося педагога, составляющие его педагогической системы, в частности идеи и принципы организации обучения и воспитания детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: педагогическая система, дети с особыми потребностями, педагогическая система В. Сухомлинского.

In article we analyze the pedagogical system as a scientific phenomenon, describes the author's pedagogical system V. Sukhomlynskyi as a set of interdependent means, methods and processes necessary for the creation of an organized, purposeful pedagogical influence on the formation of the personality with the given qualities. Also, we proved that the basis of Vasyl Sukhomlynskyi's pedagogical system is an individual approach to the child;

spiritual wealth of the teacher; pedagogical culture, teacher's tact. The author analyze the components of the V. Sukhomlynskyi's pedagogical system, in particular, the ideas and principles of the organization of education and education of children with special educational. Besides we uncovered the theoretical views and practical work of Vasyl Sukhomlynskyi about the organization of education of children with special needs.

Key words: pedagogical system, children with special needs, V. Sukhomlynsky's pedagogical system.

Постановка проблеми. Пріоритет державної освітньої політики полягає сьогодні у створенні умов для здобуття учнями якісної освіти відповідно до їх здібностей та індивідуальних можливостей. Маємо на увазі всі категорії дітей, зокрема й з особливими освітніми потребами, адже вони, як ніхто інший, потребують додаткової (тимчасової чи постійної) підтримки в освітньому процесі.

У вирішенні питань рівного доступу до якісної освіти, покращення умов навчання й виховання дітей з особливими освітніми потребами особливого значення набуває організація інклюзивної освіти. На сайті Міністерства освіти і науки України цей вид освітньої діяльності трактується як такий, коли учні або студенти з особливими освітніми потребами навчаються в загальноосвітньому середовищі за місцем свого проживання, що є альтернативою інтернатній системі, за якою вони утримуються та навчаються окремо від інших дітей, або домашньому чи індивідуальному навчанню [3].

За даними МОН України, «попри численні зміни в законодавчих і нормативно-правових актах ступінь реальної поширеності інклюзивної освіти в Україні ще доволі низька. Так, у 2015 – 2016 навчальному році в інклюзивних класах навчалось лише 2720 дітей з особливими освітніми потребами – це лише 5,8% від їх загальної кількості. Більшість таких дітей (32,6 тис. осіб) і надалі продовжують навчатися у спеціальних школах-інтернатах, а понад 50 тис. досі перебувають поза якісною освітою та соціалізацією» [3].

У вирішенні означених проблем особливо важливим є вивчення й урахування як здобутків психолого-педагогічної науки, так і прогресивних ідей видатних педагогів минулого. Наприклад, у педагогічній системі видатного українського педагога

Василя Сухомлинського вагоме місце належить саме питанню навчання й виховання «важких», «особливих» дітей.

Зважаючи на це, актуалізацію ідей та досвіду В. О. Сухомлинського щодо організації освітнього простору дітей з особливими потребами вважасмо на часі.

Мета статті – схарактеризувати проблему освіти дітей з особливими потребами в педагогічній системі Василя Сухомлинського.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти спадщини видатного українського педагога були предметом наукових пошуків як вітчизняних, так і зарубіжних учених, серед яких – М. Антоненко, І. Бех, М. Библюк, Л. Бондар, В. Деркач, М. Мухін, О. Петренко, В. Риндак, В. Федяєва та ін. [4; 7].

Спробу цілісного аналізу педагогічної системи В. Сухомлинського здійснено у публікаціях М. Богуславського, Т. Кочубей, А. Розенберга, О. Савченко, О. Сарасвої, О. Сухомлинської, Т. Челпаченко [7-9; 17].

Ідеї В. Сухомлинського щодо освіти й виховання дітей з особливими освітніми потребами в останні роки проаналізували І. Демченко, С. Іноземцева, Н. Калініченко, Т. Філімонова, О. Хромова, Л. Штефан [1; 4; 16].

Однак варто зауважити, що на сьогодні досі не схарактеризовано залишається діяльність і спадщина педагога, що стосується освіти дітей з особливими потребами в контексті складових його педагогічної системи.

Виклад основного матеріалу. Процес цілеспрямованого виховання особистості, її соціалізація, акти корекції в її розвитку і саморозвитку здійснюються в педагогічних системах. Будь-яка педагогічна система є багаторівневою полісистемою, в якій усі її складові впорядковані та яким притаманна цілісність. У різнобічних зв'язках полісистеми суперечливо взаємодіють різні структури, тенденції, процеси. Теоретичний аналіз педагогічних систем здійснила Н. Кузьміна [6]. Зважаючи на загальнонаукове поняття системи, вчена визначила педагогічну систему як «множину взаємопов'язаних структурних і функціональних компонентів, що підпорядковані меті виховання, освіти і навчання підростаючого покоління та дорослих людей» [6, с. 10]. Проаналізувавши причини появи і зникнення педагогічних систем, дослідниця виділила основні структурні та функціональні компоненти системи (мета, навчальна інформація, засоби педагогічної комунікації, учні, вчителі, результат), наголосивши, що всі вони взаємопов'язані між собою, а відсутність хоча б одного з них призводить до зникнення педагогічної системи загалом [6].

А. Ковальов зі свого боку характеризує педагогічну систему як «сукупність компонентів, взаємодія яких обумовлює високий ступінь організації процесу навчання, що виявляється в істотному підвищенні його ефективності» [5, с. 20].

В Енциклопедії освіти педагогічна система розглядається як «полісистемне утворення (цілісність), що складається з багатьох взаємодіючих і взаємодоповнюючих частин» [2, с. 649]; «упорядкована кількість взаємопов'язаних компонентів, що утворюють єдине ціле і підпорядковані цілям виховання та навчання» [2, с. 650].

Як «сукупність взаємозалежних засобів, методів і процесів, необхідних для створення організованого, цілеспрямованого педагогічного впливу на формування особистості із заданими якостями»,

визначає педагогічну систему Т. Челпаченко. Структурними елементами педагогічної системи, на її думку, є: суб'єкти й об'єкти, цілі, зміст, форми й методи, засоби виховання й навчання [17].

В. Сухомлинський створив авторську педагогічну систему, цілісне педагогічне явище, що носить гуманістичний характер, проявляється в орієнтації на радість пізнання як специфічну ситуацію досягнення успіху, спільну діяльність, ґрунтовну перевірку знань. Основу педагогічної концепції видатного українського вченого складають антропологічні та світоглядні уявлення, а також власний педагогічний досвід.

На думку О. Сарасвої, – «педагогічна система В. Сухомлинського становить собою сукупність елементів педагогічного процесу, відображає засоби, методи, форми та прийоми досягнення поставленої мети. Вона цінна своєю цілісністю, завдяки якій набуває практичного дієвого характеру» [7, с. 7]. Науковець стверджує, що життя, діяльність, науково-педагогічна спадщина В. Сухомлинського це і є «цілісна, науково-виважена, обґрунтована педагогічна система, яка була вибудована автором на основі розв'язання буденних навчально-виховних проблем упродовж 50-70-х років ХХ століття» [7, с. 7].

Ольга Сухомлинська, академік НАПН України, донька педагога, зауважує, що «сутність та особливості педагогічної системи Василя Сухомлинського розроблялися і вдосконалювалися павлівським директором упродовж 1956 – 1970 років, що стали плідним періодом його діяльності» [8].

Василь Сухомлинський у статті «Моя педагогічна система» (опублікована лише у 1988 р.) [11] уперше стосовно своєї діяльності використав поняття «педагогічна система», визначив сутність власної педагогічної системи, розкрив основні принципи та охарактеризував її основні компоненти. Учений вважав, що «педагогічна система – це втілення положень і узагальнень педагогічної теорії в конкретних стосунках педагога з вихованцями, у повсякденному їх спілкуванні в найрізноманітніших сферах духовного життя, активної діяльності» [11, № 6, с. 87]. Характеризуючи власну педагогічну систему, педагог включав до неї «всю багатогранність, сукупність методів і прийомів виховного впливу особи педагога на колектив і особу вихованця з метою виховання всебічно, гармонійно розвиненої особистості» [там само]. «Педагогічна система, – стверджував Василь Олександрович, – завжди ґрунтується на системі поглядів і переконань учителя, що є не механічним повторенням педагогічної теорії, а містить щось глибоко індивідуальне». Відповідно, педагогічна система В. Сухомлинського, як і інші авторські педагогічні системи, носить персоналізований характер, відображає погляди, ідеї та діяльність її автора [7, с. 15].

Педагогічна система, вважав Василь Олександрович, охоплює всі сфери спілкування педагога з колективом і особою учня – «урок, інші багатогранні засоби передачі інтелектуальних багатств від старшого до молодшого покоління, позакласна робота, виконання громадянських обов'язків, суспільно корисна праця» [11]. Всеосяжність діяльності, яку охоплює педагогічна система, застерігає від механічного перенесення в педагогічну систему істин дидактики і теорії виховання. Педагогічна система – це насамперед вплив особистості вчителя на думку, почуття,

волю живого школяра – активної, діяльної сили виховного процесу. Ефективність педагогічної системи залежить від органічного поєднання впливу особистості педагога із самовихованням учнів.

В. Сухомлинський виокремив концепти, на яких ґрунтувалася його педагогічна система, як-от: гуманізм (найвища цінність – людина); особистість учителя (розвиток інтересів вихователя); цілеспрямований вплив виховного процесу під час спільної діяльності; знання вихователем особливостей психологічного розвитку дитини; прагнення – джерело виховання; ідеали виховання [11, № 6, с. 88].

Водночас педагог стверджував, що повага вихованця до самого себе – це «найголовніший, найглибший і найміцніший наріжний камінь моєї педагогічної системи» [11, № 7, с. 82]. Василь Сухомлинський вважав, що «до того часу, поки є самоповага, існує й школа. Коли зникає повага до самого себе – немає школи, немає ні особистості, ні колективу. На його думку, повага до людської гідності та виховання самоповаги є сферою педагогічної творчості та великого інтелекту педагога. Тут не можуть бути ефективними якісь трафаретні, шаблонні, застосовувані до всіх учнів і в усіх випадках життя прийоми й методи» [там само].

Сутність педагогічної системи Василя Сухомлинського складають такі положення: індивідуальний підхід до дитини; духовне багатство вчителя; педагогічна культура; такт учителя.

У центрі своєї педагогічної системи В. Сухомлинський поставив дитину в усій її багатогранній і багатоманітній діяльності. Таким чином, характерною основою цієї педагогічної системи виступає дитиноцентризм, який передбачає наближення педагогічної діяльності до індивідуальних рис кожної дитини. Зазнаючи позитивного виховного впливу, дитина схильна активно розвивати природні задатки і здібності. Василь Олександрович наголошував, що кожен вихованець – неповторний, має свої позитивні й негативні риси, але кожна дитина заслуговує на розвиток своїх здібностей, розкриття інтелектуального потенціалу. Педагог зауважував: «... у природі немає дитини безталанної, ні на що не здатної, кожному можна дати щастя творення, кожного треба вивести в люди. Це перший наріжний камінь моєї педагогічної системи» [11, № 6, с. 88].

Усі складові, запропоновані Василем Олександровичем, становлять основу, розкривають сутнісні характеристики, визначають особливості розробленої ним педагогічної системи і в цьому контексті розкривають організацію навчально-виховного процесу в Павлівській середній школі. Ольга Сухомлинська вважає, що «перехід від загальних складових системи ... до предметної реалізації здійснювався в Павлівці за допомогою динамічної структури, яка пов'язувала їх між собою і весь час змінювалась, удосконалювалась, виходячи із завдань, віку дітей, середовища тощо» [9, с. 74].

На думку О. Сухомлинської, «зазначена система мала відкритий характер і тяжіла до самоорганізації, самовдосконалення, адже в ній із часом з'явилися нові структурні елементи, а традиційні почали виконувати нові функції... Вона весь час співвідносила свої завдання із потребами дитини, навколишнього середовища, відповідала на його запити. Разом із тим, про синергетичну організацію свідчить і пониження

ступеня симетрії системи, коли в певні вікові періоди або при певних завданнях і меті перевага надавалася одній складовій системи» [9, с. 73]. Так, у багатьох концептуальних працях, наприклад, «Як виховати справжню людину», «Розмова з молодим директором школи», «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», «Серце віддаю дітям», «Сто порад учителеві», «Батьківська педагогіка», «Вірте в людину», «Важкі діти», «Мудра влада колективу», «Найвідсталіший у класі ...», «О «трудных» подростках», «О «трудном» ученике и его товарищах», «О «трудных» и невозможных» та інших, педагог аналізував складові своєї педагогічної системи, зокрема ідеї і принципи організації навчання й виховання дітей з особливими освітніми потребами.

Василь Олександрович обґрунтовував залучення дітей з особливими потребами у навчально-виховний процес звичайної школи разом із колективом однокласників, підкреслюючи, що «вчити і виховувати таких дітей необхідно у масовій загальноосвітній школі; створювати для них якісь спеціальні навчальні заклади немає потреби. Це діти – не виродливі, а найтендітніші, найніжніші квіти в безмежно різноманітному квітнику людства» [14, с. 85-86]. «Гуманну місію школи і педагога ми вбачаємо в тому, щоб врятувати цих дітей, увести їх у світ суспільства, духовного життя, краси цілком повноцінними і щасливими» [там само]. При цьому винятково важливим вважав педагог те, «щоб, перебуваючи в атмосфері повноцінного духовного життя школи, недостатньо здібна дитина ніколи не відчула своєї «неповноцінності»» [14, с. 86]. Таким чином, він дійшов висновку, що «для навчання і виховання таких дітей потрібні особливі заходи, потрібний тонкий, делікатний індивідуальний підхід» [14, с. 85].

«Дітей, які потребували особливого ставлення до себе, Василь Сухомлинський називав «тугодуми, жваві, рухливі, яких можна назвати «важкі», і справді важкі – з непростими долями, із психічними вадами, навіть розумово відсталі, тобто діти з особливими потребами, яким більше, ніж будь-яким, була потрібна індивідуальна, особиста траєкторія розвитку, особливі виховні методики», – зазначає О. Сухомлинська [9, с. 74].

У статті «Найвідсталіший у класі...» Василь Олександрович переконував, що «нешасна, нездолена природою або поганим середовищем маленька людина не повинна знати про те, що вона – мало-здібна, що в неї – слабкий розум. Виховання такої людини повинно бути в сто разів ніжнішим, чутливішим, дбайливішим» [12, с. 590]. Водночас педагог застерігав, що під час роботи з особливими дітьми не потрібно звільняти їх від будь-яких труднощів, відгороджувати від життєвих негараздів, необхідно відійти від практики опікунства, а здійснювати психолого-педагогічний супровід.

До найважливіших принципів навчання особливих дітей педагог відносив: забезпечення одночасного напруження думки і пам'яті; недопущення того, щоб відстаючий учень відступав від поставленої мети; забезпечення яскравого інтелектуального й емоційного життя кожної такої дитини; насиченість процесу навчання й виховання малоздібних дітей естетичним багатством рідної мови і книг; наявність потужної творчої фізичної праці. Він був переконаний, що виховання відстаючих, невстигаючих, «нездібних»,

«бездарних» – це пробний камінь педагогіки, «наріжний камінь моєї педагогічної системи» [11].

Педагогічна система В. Сухомлинського відзначається цілісністю і завдяки діяльній підходу набуває практичного характеру. Василь Олександрович не лише теоретично обґрунтував свої погляди, а й простежив розвиток конкретних дітей, умови їхнього життя, діяльності, проаналізував кожен педагогічну ситуацію, зробив відповідні висновки. Прагнучи віднайти і зрозуміти причини появи дітей з особливими освітніми потребами, педагог вивчив життя більше ніж двох тисяч сімей.

Сухомлинський переконував, що розмаїття індивідуальних особливостей і можливостей дитини вимагає від учителя багатоплановості індивідуального підходу в навчально-виховному процесі: «Допомогти кожному вихованцеві знайти його стежку – це й означає поставити людину на ноги, ввести її в життя громадянином зі своєю індивідуальністю» [13, с. 253]. У праці «Розмова з молодим директором» цілий розділ «Важкі діти» присвячений аналізу ролі вчителя у вихованні таких дітей, а 16 сторінок тексту педагог присвятив конкретній проблемі розвитку «важкого» учня, Петрика [15, с. 510-525]. У праці «Духовний світ школяра» зазначав, що «25 років ми вивчали понад 100 підлітків... із повільним мисленням..., знаходили методичні прийоми роботи з ними» [10, с. 330]. У праці «Найвідсталіший у класі...» педагог писав: «За 35 років через мої руки пройшло 107 дітей, яких я з певністю називаю малоздібними, навіть слабоумними («слабкий ум» – хіба це не найточніше визначення суті біді?)» [12, с. 587].

Можливо, не всі складові педагогічної системи розкриті В. Сухомлинським у його працях з однаковою повнотою, однак виокремлені складові суттєво вплинули на розвиток педагогічної науки і практики, насамперед на використання особливих принципів, форм, методів, прийомів та засобів в освітній діяльності.

Висновки. Отже, педагогічна система В. Сухомлинського є авторською педагогічною системою і становить сукупність елементів педагогічного процесу, відображає засоби, методи, форми та прийоми досягнення поставленої мети. Значне місце у цій педагогічній системі, яка збагатила педагогічну науку новаторськими ідеями і положеннями, займає теорія і практика освіти дітей з особливими потребами. Побудова освітнього процесу на принципах гуманізму, унікальності дитини, створенні ситуації успіху, одухотворення знання, опора на позитивне визначають особливість педагогічної системи В. Сухомлинського.

Аналіз основних положень і складових компонентів педагогічної системи В. Сухомлинського, його діяльності в Павлівській середній школі є актуальним для сучасної педагогіки, адже спадщина видатного педагога дає нам багатий фактичний матеріал, емпіричні й теоретичні узагальнення фактів, які сучасний педагог може використовувати у своїй діяльності, зокрема в організації інклюзивної освіти.

Перспективи подальших наших розвідок вбачаємо у здійсненні порівняльного аналізу ідей Василя Сухомлинського і зарубіжних педагогів щодо організації інклюзивної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. «Обережно: дитина»: В. О. Сухомлинський про важких дітей : темат. зб. / упор. Т. В. Філімонова ; за наук. ред. проф. О. В. Сухомлинської. – Луганськ : Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2008. – 264 с.
2. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень ; Акад. пед. наук України. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Інклюзивне навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua/tag/inklyuzivne-navchannya>
4. Калініченко Н. А. В. О. Сухомлинський про роботу з дітьми з особливими потребами / Н. А. Калініченко // Педагогічний вісник. – 2013. – № 4 (28). – С. 74–76.
5. Ковалев А. П. Педагогические системы: оценка текущего состояния и управление / А. П. Ковалев. – Харьков : ХГУ, 1990. – 153 с.
6. Кузьмина Н. В. Понятие «педагогической системы» и критерии ее оценки / Н. В. Кузьмина // Методы системного педагогического исследования : учеб. пособие / [Н. В. Кузьмина и др.]. – М. : Нар. образование, 2002. – 207 с.
7. Сараєва О. В. Педагогічна система В. О. Сухомлинського в науковому доробку вітчизняних учених : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Олена Вікторівна Сараєва ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2007. – 20 с.
8. Сухомлинська О. Біографія В. Сухомлинського в світлі наукового аналізу / О. Сухомлинська // Рідна школа. – 1993. – С. 33-36.
9. Сухомлинська О. В. Школа Сухомлинського у Павлівші – погляд крізь призму часу : науково-популярне видання / О. В. Сухомлинська. – К. : Педагогічна думка, 2013. – 124 с.
10. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 1. – С. 209–400.
11. Сухомлинський В. О. Моя педагогічна система : [з неопублікованої книги «Педагогічна культура»] / В. О. Сухомлинський // Радянська школа, – 1988. – № 6. – С. 87–91; № 7. – С. 79–84; № 8. – С. 87–91; № 9. – С. 86–91.
12. Сухомлинський В. О. Найвідсталіший у класі ... / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 5. – С. 584–590.
13. Сухомлинський В. О. Народний учитель / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 5. – С. 239-255.
14. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 1. – С. 55–208.
15. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 4. – С. 393–628.
16. Хромова О. Л. В. О. Сухомлинський про виховання важких дітей і підлітків / О. Л. Хромова // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 1 (42). – С. 393-628.
17. Челпаченко Т. В. Дидактическая система В. А. Сухомлинского как целостное педагогическое явление : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора пед. наук : спец. 13.00.01 / Челпаченко Татьяна Викторовна. – Оренбург, 2012. – 48 с.

Дата надходження до редакції: 28.09.2018 р.